

אגרות משה חיוג

ההדיר והוסיף מבוא והערות
יהושע א. גלבוע

האגודה לחקר תולדות היהודים
המכון לחקר התפוצות
תל-אביב תשמ"ג

פרסומי האגודה לחקר תולדות היהודים
יו"ל בסיוע יקרן זכרון למען תרבות יהודית'

M. CHIOG LETTERS

Edited and Prefaced by
Yehoshua A. Gilboa

Tel-Aviv University 1983

אוניברסיטת תל-אביב
היחידה להוצאה לאור
דפוס "משלט" בע"מ

התוכן

7
21
141

מבוא
אגרות משה חיוג
סופרים המוזכרים באגרות

יהושע א. גלבוץ מבוא למכתבים של משה חיוג

בטרם נייחד את הדיבור על משה חיוג ומכתביו, שמיכחך מהם נכלל באסופה שלפנינו, מן הראוי לתת מעט את הדעת למקומו ולערכו של המכתב בספרות ובהיסטוריה.

רבים וטובים מקוננים על "מות" האיגרת בדורנו¹. וגם אם סוג זה של כתיבה לא נכחד כליל, דומה שמוצדק החשש להידלדלותו. המדובר, כמובן, באיגרת הפרטית ולא בקשרי-מכתבים משרדיים; באיגרת הנכתבת באורח בלתי-אמצעי, בלא "תיווך" של לשכה ומזכירות (או הכתבה לרשמקול), אדרבה, בימינו נתונה קורספונדנציה רשמית — מאורגנת — הן הנוגעת לעיסוקים ושירותים כלכליים-מסחריים והן הכרוכה בפעילות פוליטית-ציבורית — בייצור המוני. אולם נראה, כי ב-בזמן שקורספונדנציה זאת מתרבה עד כדי "התפוצצות" נעשית כתיבת-המכתבים האישית התעסקות נדירה יותר ויותר.

מלאכי-חבלה רבים פגעו ומוסיפים לפגוע באיגרת הפרטית. היא ניזוקה מבהילותם של החיים המודרניים, על ריבוי ענייניהם וצרכיהם. והיא נקטלת על-ידי "ממלאי-מקום" טכנולוגיים ומכאניים שונים. ראש וראשון בהם הוא ודאי הטלפון — כלי-תקשורת חיוני, אך הוא דוחק את מקומה של השיחה פנים-אל-פנים, וכל-שכן מתרווח על חשכון האיגרת שכתבתה ושיגורה מצריכים זמן וסבלנות. אף ניתן לומר, כי ההתעצמות הטכנולוגית-מכאנית מכרסמת באינטימיות של מגעים בכתב. הדיבור אל מכשיר-הקלטה, או גם לנפש חיה בדמות קצרנית, אינו מסייע ללכביותו של הביטוי. אפילו התיקתוק במכונת-כתיבה יש בו אולי כדי לגרוע נשימה חמה, או "נשמה יתירה", מדברים נאמרים ונכתבים.

1. יצוינו כאן שתי מסות נאות בעברית על האיגרת שפורסמו בשנים האחרונות. האחת היא מאת ישראל כהן, הנושאת את השם האופייני "קנינה על האיגרת" (ואנו מסתייעים בה מעט להלן). היא כלולה בכתבי ישראל כהן, כרך ה', בחינות ומידות, הוצאת עקד, תל-אביב, 1977, עמ' 385 — 394. המסה האחרת היא מאת רנה לי, "על ערכו של המכתב הפרטי", בצרון, כרך ס"ז חוברת 321, כסלו-טבת תשל"ו.

"מכת-דור" אחרת הפוגעת באיגרת האישית היא תאוות הפרהסיה, שהיא נחלתם של בעלי "מעמד" כציבור — בראש וראשונה תאוותם של עסקנים ומנהיגים, אך גם סופרים ואמנים אינם נקיים ממנה. מכתבים אישיים (במובנם המהותי) נובעים, בעיקר, מאיזה צורך פנימי להשיח את הלב, לדוכב מועקה נפשית. מכתבים כאלה מיועדים מטבעם לבודדים, קרובי-נפש או קרובי-משפחה, והם עשויים להיראות "כלתיתועלתיים" בעיני אנשים שנפשם יוצאת ל"הד" נרחב ולפרסום מירי.

בין כך ובין כך, שיקולים תועלתיים, הערצתה של יעילות וכלי-תקשורת מפותחים — "מתוחכמים" למיניהם עלולים במרוצת הזמן לרושש את הספרות: הציפיסטולארית, שהיא ללא ספק נכס תרבותי ותיעודי יקר. ודאי רק מעט מיזער מהמכתבים העושים דרכם ברחבי עולם שייכום לספרות, כמובנה המקובל. אבל חלק גדול מהאיגרות היוצאות מתחת ידיהם של הוגים וסופרים אפשר לראות כסוג של יצירה. גם אם הסיבות לכתיבתן הן מעשיות, וגם אם הן נכתבות כדי לצאת ידי חובה — בהרבה מקרים אין הן פוטרות עצמן בשאלות-תשובות תכליתיות או במשפטי-נימוס, אלא גולשות ומתמשכות לדיון בבעיות ובמאורעות שונים, או להארה של פינות-חיים אשר לעיתים יחמקו מעינו של היסטוריון ומספר. אדם משכיל ועתיר-התענינויות עשוי להערות לתוך האיגרת, אפילו נועדה מלכתחילה לצורך תכליתי מצומצם ביותר, מכושר-התבוננותו, ידיעותיו, נסיונו, בינתו ודמיונו היוצר. ואכן, מי שמתוודע לספרות האפיסטולארית הרבגונית מסוגל להעלות במחשבתו כמה פנינים היו נגרעות מאוצר התרבות האנושית בלעדי אוספי-מכתבים שונים שנשמרו ופורסמו.

ניתן לומר, כי באיגרת עשוי הוגה וסופר להשקיע "עודפים" שברשותו — חמרים שלא בנקל ימצאו מקום בפרקי-הגותו ה"מוגמרים" או ביצירתו הספרותית ה"יסודית". על האחרונים מוטלת לרוב חומרה תבניתית ועלילתית, המחייבת — למען סדר-ההשתלשלות, הקישור, ההתמקדות בנושא — הימנעות, ויתור, השמטות. לעומת זאת באיגרת רשאים ויכולים להשתכן גם רסיסי-מחשבה ופירורי-הווי המעניקים הנאה ומעשירים את הרוח. האיגרת, שאינה כפופה ל"סירגול", היא בית-קיבול גם להרהורים אגביים, לשנינה ולהברקה, לאימרה קולעת, לגשיכה ולעקיצה של תלמיד-חכם; בקיצור — לכל מיני דברים-של-טעם-וחן אשר היצירה ה"מושלמת" נאלצת לעיתים קרובות לדחותם מתוכה. האיגרת נוטה לנוסח של "על דא ועל הא". גם אם בעליה — אָמון על מלאכת-הכתיבה — משתדל לדון ולהגיב או להשיב "על ראשון ראשון

ועל אחרון אחרון". היא, האיגרת. "מצליחה" לא־אחת לחמוק מהרסן. מידה של "אנארכיה" מחשבתית והבעתית היא לא רק לגיטימית באיגרת, אלא שיש בה אפילו כדי להשביח טעמה. ודאי אין בטחון־ההשקפה מסגולותיה האופייניות. אדרבה, ככל שהאיגרות נראות ממבט ראשון מגובשות למדי, הקורא יבחין בהן לעיתים קרובות את היסוסי הכותב, או מה שניתן לכנות כ"גימגומו", לא פחות מאשר את עמידתו האיתנה ודיבורו המוצק.

אכן, האיגרת נותנת אפשרויות רחבות להתגלות־לב. בה עשוי הכותב לתת מבע להתרגשותו, חיבתו או חימתו, באורח פחות מבוקר מאשר יתיר לעצמו במאמר, סיפור ושיר. יש באיגרת הרבה מן האינטרוספקציה, התהייה העצמית, החיטוט כ"אני". היא מצטיינת תכופות בנעימה אינטימית ושכיח בה היסוד הקונפסיונאלי. אמנם גם באיגרות ייתכנו העמדת־פנים ומאנירזם, ויש שהן נכתבות — אפילו בהיותן מיועדות לחוג מצומצם — מתוך כוונה "לעשות רושם", להדהים. אף מצויים בעלי איגרות המודעים מראש לשימורן ולהבאתן לרשות־הרכים ביום מן הימים והם מכלכלים כתיבתם — הפרטית, ה"אינטימית" כביכול — על־פי שיקולי פירסומן בעתיד. אף־על־פי־כן נראה שיעור האותנטיות של איגרות, בדרך־כלל, גבוה למדי. דומה, לעתים קרובות אפשר ליישם לגביהן את אמירתו של אלכסנדר הרצץ: "איגרותי — זה אני".

עת עוברים אנו להיבט ההיסטוריוגרפי של הספרות האפיסטולארית, יצויין שהרבה איגרות נכתבות תוך כדי התרחשותם של מאורעות המתוארים ונדונים בהן (או בסמיכות־זמן לאותם המאורעות), ולא־אחת במקום התרחשותם. ללא ספק, אלה "דינים־וחשבונות" שזהירותו של היסטוריון יאה לגביהם. ספרות אפיסטולארית, (בדומה לספרות ממואריסטית) באה בחלקה הניכר לעולם מידי נוגעים ומעורבים בדבר: היא עלולה ללקות בגישה סובייקטיבית יתירה, וגרוע ממנה — במגמה סלקטיבית. מדרך הטבע, הכותב נוטה להבליט תופעה זו ולהבליע אחרת, ואפילו אין לו עניין אישי בעיוותם של המאורעות — הוא עשוי לקבוע להם "הירארכיה" משלו ולהציגם לפי דרגת־חשיבותם בעיני עצמו. אף־על־פי־כן, יש לאיגרות מעלות היסטוריוגרפיות השקולות כנגד מגרעותיהן, ולפעמים מה שנראה כרפיון — הוא יתרונן.

מכתבים אוצרים את נשימת־הזמן החמה. היום החולף הוא מקור־חיותם. הם מסוגלים להנציח את הרגע בטרם "נקרש", את חיבוטי־השעה לפני שעברו כור מיון ומינון. ודאי, בצד שכרה של ריתחת־השעה מצוי

גם הפסדה: התיאור והתגובה המידיים לוקים בהיעדר "מחשבה שניה", חסרים פרספקטיבה. אבל מצד אחר ניצלת כתיבה זאת מ"חכמה-לאחור" ומקישוטים שלאחד-מעשה. כך מזדקר מאיגרות שונות הרקע של תקופת-הכתיבה ומורגש אקלימה. ועוד: איגרות שונות שנכתבו בידי אדם אחד בפרק-זמן ממושך מאפשרות עיקוב מאלף הן אחרי חילופי המאורעות המתוארים והן אחרי תמורות ותנודות בהלכירותו וכדעותיו של הכותב — תמורות ותנודות כהווייתן, בלא שתהיה בהן יד "מיישרת ומשפצת" של קונצפטואליזציה רטרואקטיבית.

המעלות האפשריות של ספרות אפיסטולארית שצוינו לעיל ניכרות היטב במכתביו של משה חיוג, ואילו את החששות וההסתייגויות שהובעו כאן לגבי אותה ספרות קשה לייחס למכתביו. היסטוריונים רבים מצאו לנכון להזהיר במיוחד מפני אמון-יתר באיגרותיהם של אישי-ציבור ומדינאים (ונקל להבין את הטעמים לכך). אבל אזהרות כאלו אינן "נדבקות", פשוט, לאגרותיו של חיוג. חוג הנמענים שלו היה מצומצם — וראש וראשון בהם אחיו הבכור, הסופר חיים-שלום בן-אברם² (האסופה שלנו מביאה רק מכתבים מחיוג לבן-אברם)³. בין האחים שררו יחסים חמים מאוד. בהיותם שניהם אנשי-עט-ויצירה נתפתח הקשר המשפחתי הלבבי ביניהם גם לפגישת מוחות, לעימות ספרותי ואינטלקטואלי. חילוקי-דעות והבדלי-טעמים לא פגמו במגע האינטימי ביניהם, ובוודאי אין להבחין פגימה שלהם בכנות מכתביו של חיוג (מכתבי בן-אברם לחיוג אינם ברשותנו). מן הנמנע כאן אף צל-צילו של חשד, שכאשר כתב חיוג — בגילו, בנסיבות-חיו המיוחדות — את איגרותיו אל אחיו כבר נתן את הדעת לביוגראפיה שלו שתחובר ביום מן הימים. ברור גם, כי לכתיבת האיגרות לא נתלווה שמץ-הרהור בדבר פירסומן. הסגנון הוא ספונטאני, בלתי-מהוקצע, ואתה מוצא באיגרות אי-אלה שיבושי-לשון שדי היה בקריאה שניה חטופה של כותבן כדי לתקנם. על גילוי-הלב של האיגרות יעידו גם השינויים המשתקפים בהן של ההערכות וההתייחסויות של חיוג — שינויים שחלים לפעמים תוך

2. חיוג ובן-אברם הם שמותיהם המאומצים של שני האחים, ששם-משפחתם המקורי היה אברמזון, בן-אברם נולד ב-1893 ומת ב-1965.
3. בין נמעניו האחרים של חיוג בולט חברו מימי מוסקבה, הסופר אברהם קריב (לפנים קריבורוצ'קה). ראה איגרות חיוג לקריב (לרבות דברי-לווי של קריב אליהן): העבר, י"ח, אייר תשל"א, עמ' 259 — 279, ר"ט, אלול תשל"ב, עמ' 238 — 270 (להלן: חיוג, העבר, בציון מספר הכרך).

שבועות מועטים, ויש שניתן להבחין בהם מאיגרת אחת לבאה אחריה. חיוג, כאמור, לא הירדה בדבר פירסום מכתביו. עם זאת מותר לשער, כי הם שימשוהו לא רק כצורך משפחתי וכפורקן אישי, ואפילו לא רק מיפלט מבידודת, אלא היו לו גם — במודע או שלא-במודע — בבחינת תחליף לכתיבה יוצרת, או כעין במה לביקורת ספרותית ולפובליציסטיקה חפשית.

התאווה לביטוי ספרותי חילחלה בו בלי הרף. בסיטואציות של הגבלת-ביטוי או חסימת-פה מלאה, מזה, ו"כלכל לא אוכל", מזה, פונים הרבה סופרים בעולם לכתיבת יומן, או יצירה נגנזה לפי-שעה, בתקווה שיום יבוא והיא תמצא דרכה לדפוס. מן הסוג האחרון, כמסתבר, אמנם לא הניח חיוג ידו לחלוטין⁴, אולם דומה כי את תשוקת ההתדובכות שלו ניסה בעיקר לספק באיגרותיו. הן נעשו בשבילו דוכן לדיונים על יצירות ובעיות-חברה שונות. הן היו האשנב שלו לשדות-ספרות, בכלל, ולקריית-הספר העברית בפרט. יתירה מזו: איגרותיו מצטיירות כגשר-שלי-נייר שלו לעולם הרחב. ואכן, ברכות מהן באים כעירכוכיה עניינים אישיים-משפחתיים והתייחסויות לתחומי הגות וספרות. ניתן גם לומר, כי מכתבי חיוג מעידים על הפוטנציאל האינטלקטואלי והיצירתי שלו, אשר לא זכה להגיע למימוש המלא.

בשביל החוקר העוסק בגורל העברית ותרבותה כמשטר הסובייטי מהווים מכתביו של חיוג עדות שכמעט אין לה תחליף. במיוחד אמורים הדברים ב"בראשית", הקובץ משנת 1926 שכמקום-הוצאתו צוינו מוסקבה-לנינגראד (והוא נדפס בברלין) ושחיוג היה הרוח החיה שלו. על כל פנים, מחמת היעדרם או נדירותם של מקורות אחרים לפרשת "בראשית", שהיא במידה רבה אספקלריה למלחמה על זכות-קיומה של העברית ולסבלותיהם ולבטיהם של נאמניה בבית-המועצות, עולה ערך המכתבים לדרגת מיסמך היסטורי ראשון-כמעלה⁵.

4. כך מצאו דרכם לפירסום בארץ, בין היתר, דבריו: מעבר משם; פרקי תיאור והגות של אסיר ממחנה-הסגר מעבר למסך הברזל, מוסד ביאליק, ירושלים, תשי"ט — 1959 (שם הספר ניתן לו ע"י ההוצאה והוא הופיע תוך העלמת זהותו של המחבר בכינוי ש.ש. רון); לא וכן! פרקי רומאן (שרק חלק קטן ממנו הגיע לארץ). עם עובד, ת"א, 1978.
5. בעבודת-המחקר שלנו על התרבות העברית בבית-המועצות אמנם הרכינו להסתמך על אגרותיו של חיוג. ראה: יהושע א. גלבוץ, לשון עומדת על נפשה — תרבות עברית בבית-המועצות, ספרית פועלים, ת"א, תשל"ז — 1977 (להלן: גלבוץ). פרק אחד — מקוצר אף הוא — מספר זה הופיע קודם-לכן כפירסום נפרד: יהושע א. גלבוץ,

חיוג הוא לא רק מחברן של האיגרות הללו, אלא גם, כאורח בולט, מגיבורי הדראמה המקופלת בהן. ניבטת מהן דמותו של סופר עברי, שכשרונו היוצר הבשיל דווקא עת החלה עקירתה של העברית בארץ-המהפכה. מבעד לאיגרות אנו מתבוננים בנפתוליו של חיוג עם עצמו ומצפונו. ונפתולים אישיים אלה הם בעלי משמעות חברתית-היסטורית, ולו גם משום שסופר עברי זה גילה בזמנו נאמנות עמוקה למשטר הסובייטי (בפרק-זמן מסויים אף היה חבר המפלגה הבולשביקית). ניתן אפילו לומר: הוא התפלל בשלומה של מלכות בלשון-חיות-וויצירתו, שמדינת-המהפכה גזרה עליה כרת.

ביחסו של חיוג למשטר הסובייטי חלו כמרוצת השנים גלגולים חריפים. במיוחד, דומה, הירכה בתחילה לשוט במחוז-דמיון בנוגע לסיכוייה של תרבות ויצירה עברית במשטר הזה. קורי אוטופיה אפפוהו והוא נאחז בהם בכל ישותו. אך בהתפכחותו, אכזרי היה כהודאה-בה — ואת אכזבותיו ביטא ותיאר בתוקף כמו קודם את חלומותיו. לשם ידיעת והבנת הדראמה של התמכרות חיוג למהפכה בתחילתה ומפח-הנפש שלו ממנה בכאות, עלינו להפנות את הקורא המעוניין לכמה חיבורים שבצירופם הם מקיפים בהרחבה את הנושא⁶. כאן נוסיף רק משפטים אחדים ממאמר של בנו על ה"רומאן" בין אביו, נאמן-העברית והיוצר העברי, לבין המשטר הסובייטי:

בשנת 1917 שקע מ. חיוג ראשו ורובו במהפכה הרוסית, אך המשיך באותה עת לכתוב [עברית] ולפרסם בארץ [ארץ-ישראל]. הוא הגיע לעמדה נכבדה בהירארכיה של המהפכה — מזכיר-מחוז במפלגה [הקומוניסטית] וגנראל בצבא האדום. אולם תוך כדי כך לא הפסיק לחפש דרכים להתפתחות חיים יהודיים-לאומיים. — — — בתקופה ההיא, רבת-הקסם, — בה בנו על הריסות רוסיה הצארית, שהיתה בית-כלא ללאומים ועמים שונים, חברת-על חדשה — האמין חיוג בכנות, כרבים אחרים, כי הפתרון לבעיה היהודית-

אוקטובראים עברים — תולדותיה של אשליה, הוצאת המכון לחקר התפוצות של אוניברסיטת תל-אביב, ת"א, תשל"ד — 1974.

6. ראה המקורות שצויינו בהערה 5; מעבר ומשם, כבהערה 4; מכתבי חיוג לקריב, כבהערה 3; יהודה סלוצקי, "פתח-דבר" לפרקי הרומאן לא וכן; כבהערה 4, עמ' 7 — 21.

לאומית יופיע מתוך להבות המדורה העולמית שהציתו הבולשביקים הרוסים.

אך ב־1926 נפקחו עיניו של אבי⁷.

אכן, עיניו של משה חיוג נפקחו לראות את המציאות של המשטר הסובייטי — ועימה חזה מבשרו את התנפצות האשליה שלו ושל אחרים בדבר ברית או סימביוזה בין המשטר הזה לבית התרבות העברית. אולם כיובל־שנים — עד יום מותו, בכ"ט באדר תשכ"ח (29 במארס 1968) — עמד האיש בעינויי גוף ונפש (לרבות למעלה משמונה שנים במאסר על חטאיו העבריים): יובל־שנים של כמיהות נשברות, של חלומות נגזרים.

נראה לנו, כי דמותו של משה חיוג וחיוו, על מאווייהם ואכזבותיהם, משתקפים במידה ניכרת במכתבים שלפנינו — ובין היתר הם עדות כאובה לאהבה שהושבה ריקם. ודומה, דברי־לווי של אברהם קריב לצרור מכתבים של חיוג אליו יפים גם לאסופה הזאת: "צרור המכתבים האלה הם תעודה ספרותית ותעודת־חיים כאחת של סופר עברי מעונה, ששמו יישאר חרות בפרק הטראגי שרשם בדברי ימינו משטר הכוכב הכוזב"⁸. האיש שלימים אימץ לו את השם "חיוג"⁹ נולד בא' בשבט תרנ"ה (1895)¹⁰ לאמו בתיה ולאביו אברהם ראובן אברמזון. לרגל עבודת האב — מורה ומטיף ציוני — הירבתה המשפחה לנדוד. אולם חלק גדול משנות ילדותו ונעוריו של משה אברמזון־חיוג עברו עליו ביקאטרינוסלאב. העיר הזאת שעל הדנייפר¹¹ נוסדה ב־1778 על־ידי הנסיך פוטיומקין, ממקורביה של המלכה יקאטרינה השנייה — והוא קרא

7. אורי אנדרס (הבן קורא לעצמו בשם־המשפחה של האם מלפני הנישואין). "מי יגאל צירת אבי — מ. חיוג", מעריב, 9 בינואר 1976.
8. אברהם קריב, "דברי לוי למכתביו של מ. חיוג", העבר, י"ח, אייר תשל"א, עמ' 262.
9. חיוג הוא שם גיבור הרומאן "דורות בלי תקווה" של הסופר הדני הרמאן באנג (1857 — 1912) שהיה אהוב על חיוג מנעוריו. מותר לשער כי נהייתו של חיוג אחרי יצירתו של באנג כרוכה, בעיקר, בביטוי שניתן בה לגורלם של אנשים נכשלים וגלמודים. חיוג שכרומאן "דורות בלי תקווה" הוא בן למשפחת אצילים שנתרוששה; מאמציו להבקיע לו דרך בחיים עולים בתוהו וסופו איבוד־עצמי־לדעת.
10. את קורות־חיוו של חיוג ימצא הקורא גם־כן במקורות שצוינו בהערה 6. לא נתוזר איפוא עליהן כאן אלא רק נוסף אי־אלה פרטים שלא הובאו או הווארו דיים בפרסומים אחרים.
11. ב־1926 הוסב שמה לדנייפרופטרובסק.

אותה על שמה. העיר ידעה התפתחות מהירה ונהפכה למרכז של סחר ותעשייה כבדה (שנזונה הרבה ממירבצים של עפרות-ברזל ופחם כסביבה). הפריחה הכלכלית נתנה, כמובן, אותותיה בחיים החברתיים, התרבותיים והפוליטיים של העיר. גם הקהילה היהודית ביקאטרינוסלאב גדלה בקצב מהיר והיא הצטיינה, בין היתר, בשיעורים גבוהים-יחסית של מועסקים בעבודות יצרניות ובעלי מקצועות חפשיים. החיים היהודיים הציבוריים היו מגוונים ותוססים (חינוך ותרבות, מפלגות, מפעלי צדקה וסעד, הגנה עצמית ועוד) — ועם זאת הושפעו יהודי המקום, בדרך-כלל, גם מהתרבות הרוסית (שלא כבישויבים אחרים מתחום המושב)¹². נראה כי לאופי זה של העיר וקהילתה היהודית היתה השפעה מסויימת על משה חיוג.

כבר בנעוריו ניבט אלינו דיוקנו של חיוג כאדם 'עירני, סקרן, שוחר-דעת, תוהה על עצמו ומבקש-נתיבות. מצרור מכתבים שכתב אל חברו יצחק קרא¹³ אנו למדים שהוא מרכה לקרוא. והוא קורא שלא על מנת לקטול זמן, אלא מצטייר כקורא איכפתי, בעל "מעורבות". באחד המכתבים הוא מגלה ש"כמעט את כל היום מבלה אנוכי בבתי העקד

12. ראה ספר יקאטרינוסלאב-דנפרופטרובסק, בעריכת הרב ד"ר צבי הרכבי ויעקב גולדבורט, הוצאת ארגון יוצאי יקאטרינוסלאב-דנפרופטרובסק בישראל, ירושלים-ת"א, תשל"ג.

13. עם יצחק קרא (או קרו) התיידדו האחרים משה (חיוג) וחיים-שלום (בן-אברם) לאחר שמשפחתם עקרה לטארנופול שבגליציה (כעקבות הפרעות משנת 1905 ביקאטרינוסלאב). קרא ובן-אברם היו מוציאים שם ירחון עברי בכתב-יד — בחמישה-שישה עותקים — שנקרא "הדגל", בו פירסמו יצירותיהם ולעיתים הוכאו שם גם אי-אלה דברים משל חיוג. אחרי שש חוכרות שינה הירחון את צורתו ותוכנו, ונתנו לו שם חדש — "הנוער", שנדפס — כחמישים עותקים — בהקטוגראף. בטארנופול נפגשו קרו, חיוג ובן-אברם הצעירים עם י.ח. ברנר (שלאחר זמן-מה, בתרס"ח, פירסם ב"הד הזמן" הוילנאי רשימה נלהבת על הירחונים "הדגל" ו"הנוער"); ראה כתבי י.ח. ברנר, כרך ב', ת"א, 1960, הוצאת דביר עמ' 289 — 291). בין האחים אכרמזון (משה חיוג וחיים-שלום בן-אברם) לבין ברנר, ששמו כבר הלך אז לפניו, נקשרה ידידות. כאשר האחים עברו ללוב (בלי ההורים) הם אף גרו שם זמן-מה עם ברנר בחדר שכור אחד. מימי לבוב נשתמר צילום של האחים עם ברנר. ראה מ. חיוג, י.ח. ברנר, פרקי זכרונות", מאזנים, כרך ל"ט, מס' 3 — 4, אב-אלול תשל"ד, אוגוסט-ספטמבר 1974; עמ' 187 — 199; מבוא מאת מ.ז. וולפובסקי לסיפורים של ח.ש. בן-אברם, הוצאת אגודת הסופרים בישראל ליד "מסדה", גבעתיים-רמת-גן, תשל"ב — 1972 עמ' 7 — 18.

דפה" (של יקאטרינוסלאב). הוא שואל וחוזר — ושואל את חברו: "מה אתה קורא?" יש שנעימת המכתבים מדוכדכת: בנוסף למצב החמרי הדחוק, "עסקי לא מענינים: טיולים עם נערות אייפות ולא מענינות, עבודה בבית־מרקחת אצל אדון בעל קרחה [קרחת] גדולה ונפש פגומה, ועיון בספרים מעטים". פעם הוא מבקש מחברו ספרים פולניים, ופעם — בציינו כי הוא מנגן בכינור — הוא מבקש את התווים לשירו של אברהם רייזין. "אין קישן באהאלט איך מיין פנים"¹⁴. לימים הודיע:

כבר החודש הרביעי שאנוכי נהייתי נגטריאני: אינני אוכל כשר ועוד יתר "דברים מן החי". וחובתי היא לפשט [להפיץ] את האידיאה הזאת ברכים. ואם כן, אחי יצחק, אם הנך איש וחיך אתה וגם חיים של יתר בני־אדם, בהמה ועוף יקרים לך — הי נגטריאן! קרא את הברושורה של טולסטוי: המעלה הראשונה¹⁵.

במחצית שנות־העשרה שלו כבר שלח חיוג ידו ביצירה עברית (כפי שצויין בהערה 13). ראינו גם מספר שירים שלו ביידיש, ששלח לחברו קרא¹⁶. סימני הגיל והלך־הנפש של מחברם ניכרים בהם: הם מתנים, בעיקר, עצבות וגלמודיות, מבטאים צער וכאב, הפייטן הצעיר קובל על חוסר־הבנה מצד העולם הגדול אליו — ואפילו מקונן על אבדן־נעורים... עם כל הבוסר שבשירים אלה, אפשר להבחין בהם הן אינטנסיביות של רגשות והן ניצנים של כשרון ספרותי מבטיח.

הדמות של חיוג המצטיירת מהמכתבים שלפנינו (כמו ממכתבים אחרים שלו) היא של אדם בעל חיים פנימיים עשירים שמיגבלות חיצוניות מנעו את גילויים הנרחב. הוא תוסס וסוער, מתלבט ומחפש, נוח להתלהב — ונוח להתאכזב. הוא בעל התענינויות תרבותיות ואמנותיות מרובות. יש לו ידיעה נרחבת בספרויות שונות. הוא מגלה משיכה עזה לתיאטרון, וכן הוא אוהב ציור ומחול. יפה הגדירו חברו אברהם קריב: אדם "בעל 'אנטנות' מרובות"¹⁷. תוך כך נראה, כי תאב־הדעת שבו

14. "אני חופן את פני בכרית". השיר נכתב ב־1901 והופיע בקובץ השירים של אברהם רייזין. שיריו מושרים עד היום במקורם ובתרגומם והפכו לעממיים.

15. ראה צרור מכתבים מחיוג לקרא משנת 1910 או 1911 (שמורים ב"גנוזים", המכון הביזיביבליוגרפי שליד אגודת הסופרים, ת"א).

16. הם שצורפו לאחד המכתבים הנזכרים בהערה הקודמת ונשמרו עמהם.

17. אברהם קריב, "משה חיוג", הפועל הצעיר, כרך מ', גליון 26 — 27, 1 באפריל 1969, עמ' 24 — 25.

מאפיל על בעל-הדעת. לפיכך אינו מרוצה מעצמו: " ... אני רואה שאיני אלא בבחינת חאפ-לאפ [חטוף-חטוף]. אין לי ידיעה מקיפה ושלמה בשום שפה, בשום שאלה מדעית או ספרותית. ודאי שאיזה בסיס אי-מוסרי מונח ביסוד הקונסטיטוציה שלי, שמרחיקני תמיד משלמות כלשהי"¹⁸.

תאוותו של חיוג לקריאה היתה בלתי-נדלית. פעמים רבות מבוטא במכתביו צער על שידו על התחתונה בהתמודדות עם סקרנותו הספרותית שאינה יודעת שבעה. "על אי-אלה ימים פנויים (אפילו בכית-חולים), שאוכל לקרוא עדי שבעי — אני חולם, אולם אויף צולאָכעס [להכעיס], אין אני חולה"¹⁹. משהגיע לידו פרוספקט של ספרים העומדים להופיע בהוצאת שטיבל — פרוספקט ש"הפתיעני שוב בעושרו" — הוא קורא: "הוי, מי ילעיטני קצת מן המתוק הזה!"²⁰. ההזדמנויות והאפשרויות לקרוא שימשו לו קנה-מידה חשוב להערכת הטעם והתועלת של מקומות עבודתו השונים.

במיוחד יש לציין את סקרנותו וצמאנו של חיוג לספרות עברית. הוא חיפש ומצא כל מיני דרכים ותחבולות כדי לגבור על הקשיים והמכשולים לקבלת ספרים וכתבי-עת עבריים. כאשר הם הגיעו בשפע, חש שהוא עשוי להיות "אחד הרוטשילדים לספרות עברית במוסקבה"²¹. הזמנות של ספרים שהיה מזרים אל אחיו נצטרפו לקאטאלוג רחב-יריעה ורבגוני. ומפליאה היא התמצאותו במתרחש בקרית-ספר העברית למרות ניתקו ובידולו הפיזיים ממנה.

יש עניין בהערכתיו ובטעמיו הספרותיים של חיוג, אף כי בשיפוטו בולטת נטייה להגזמה. במיוחד נתפס להפרזה ולסופרלאטיבים עת התרשם לטובה מיצירות שונות. יצחק באבל נראה לו "כראשון לכל סיפרי ישראל בתקופתנו"²². לאחר שנזדמנו לידיו שלושה רומאנים של ליאון פויכטוואנגר — במקורם הגרמני — הוא גומר את ההלל על המחבר: "נראה לי שסופר בעל פרספקטיבה וכינה היסטורית שכאלו לא

18. מכתב חיוג לאחיו מ-30 במאָרס 1928 (מכתב זה ומכתבים אחרים שיצינו להלן בתאריכיהם לא נכללו באסופה שלנו. מכתבים שכלולים באסופה יסומנו ע"י מספרם הסידורי בה).

19. מכתב לאח משנת 1923 (כנראה).

20. מכתב לאח מ-15 בפברואר 1925.

21. מכתב לאח מ-25 ביוני 1923.

22. מכתב כ"ד באסופה זאת.

קם עוד בישראל כמשך עשרים מאות השנים האחרונות²³. גורקי הוא בעיניו "גדול בעמו" ו"איש הספרות הכי ניכר וכולט עכשיו בירופ [איירופה]"²⁴. "גולם" של גוסטאב מיירניק הוא, לדעתו, "אחד הרומאנים הכי יפים ומענינים שניקרו לנו במשך כל ימי קריאתנו בספרים"²⁵.

*

יש באסופה זאת מכתבים המספרים על התרחשויות מסוימות שלא היו ידועות ברבים, או שופכים אור נוסף על התרחשויות שידענו עליהם אך מעט²⁶. וחשובים בעינינו כאן, בין היתר, רסיסי-מידע-והווי מרוסיה החדשה, אשר לעתים מובאים תוך התבוננות הכותב בתופעות ואירועים שונים מסכיב ולעתים מובאים על-פי השתקפותם בחיי עצמו ומשפחתו. זוטות-חיים חומקות בנקל מעינו ומעטו של היסטוריון (המבקש אסמכתה מפורשת לכל תיאור וקביעה), אף ששמחותיהם ותלאותיהם, ציפיותיהם ואכזבותיהם הקטנות של יחידים אומרות הרבה על תקופה נדונה. מכל מקום, במכתבי חיוג נראים ימי-הפוכות גועשים במהלכם הקיומי ה"זעיר". למאורעות חובקי-עולם מופנה זרקור אנושי פשוט, המאיר עניני מזון ותעסוקה, דירה ומלבושים. אתה מתוודע למחסור, אך גם להתרוממות-רוח. מוסקבה נאנקת במצוקה, אך היא גם מצטיירת — בשנות-העשרים, לפחות — כבירת-תיאטרון עולמית ומרשימה בפריחה ספרותית-אמנותית סואנת. כבד העול, אך הרקדנית הנודעת אייזאדורה דאנקן מרטיטה את הלב. חדרון צר, אך הרחוב קורץ בחלונות-ראווה גדושי ספרים חדשים לבקרים²⁷. האיגרות אינן מעלות תמונות בשחור-

23. מכתב לאח מ' 31 במאי 1937.

24. מכתב לאח מ' 7 ביוני 1929 (כנראה).

25. מכתב לאח מ' 18 בפברואר 1928 (כנראה). במכתבים שונים של חיוג באו במרוצת השנים דבריי-הערצה נלהבים גם על בוריס פאסטרנאק, אנה אחמאטובה, קנוט האמסון, ולאדימיר מאיאקובסקי, יורי אולישה, וסייבולוד איוואנוב, ויקטור שקלובסקי, אלקסיי טולסטוי ("פטר הראשון"), מארסל פרוסט, פטר אלטנברג, מיכה יוסף ברדיצ'בסקי ויחזקאל קויפמן. ס. יזהר ("ימי צקלג"), חנוך כרטוב ואחרים.

26. ראויים למשל, לתשומת-לב מיוחדת מכתבים שבהם מסופר על מחשבות ונסיונות של הסופרים לשיחורום ולחילוצם מברית-המועצות של חיים לנסקי ואברהם פרימן — הגדולים בפמליית היוצרים העבריים על האדמה הסובייטית. ראה מכתבים ע"א, ע"ב, ע"ג וההערות המלוות אותם.

27. ראה מכתבים א', ב', ג' באסופה זאת. להתפעלות מאיזדורה דאנקן — גם המכתב לאח מ' 8 בינואר 1922.

לכן. אף בקשר לסבל החמרי, שהוא מוחשי מאוד, מתריע חיוג על ההגזמה הרווחת ביחס אליו מחוץ לרוסיה. אתה רואה כאן התלהבות למשטר, אשר דועכת. לפרקים, חזרת-ונדלקת — ושוב כובה. המכתבים הללו הם גם בבחינת שיח-עם-עצמו של אדם עשיר-תרבות ועתיר-רגשות. מעניינים הם פירכוסים-נפשו של חיוג, הקרעים שבלבו, תהיותיו ותעיותיו. הרהוריו המרוסקים, חלומותיו ואשליותיו מול הריאליה. בקיצור, אסופת-המכתבים הזאת נראית בעינינו כמאלפת, אף כי האיגרות אינן מצטרפות למישנה שיטתית-עקיבה או לעלילת-חיים מלוכדת.

*

מנסים אנו לשאול את נפשנו: מה זכותנו להביא את האיגרות הפרטיות הללו, שנשלחו לאדם אחד (והוא את), לרשות הרבים? מה הצידוק לכעין "הלאמה" של סיפוק ותוגה אישיים, חוויות והתיסרויות של יחיד? להלן ידובר בכללים שנקטנו במיבחר האיגרות והבאתן לדפוס, אך יצוין כבר כאן: כמושכל ראשון קבענו לעצמנו לא להשמיט דבר מהאיגרות שאנו מפרסמים, וממילא מצויים בהן — בצד דברים בעלי עניין ציבורי — עניינים פרטיים ומשפחתיים מובהקים. והרי כלל וכלל אין בכוונתנו לספק איזו-שהיא תאוה לראות סופר בנעלי-בית.

צידוק רב-משקל לפירסום המכתבים הללו בא, כמרומו, מעיסוקם המרובה בגורל העברית ובמערכה למענה במשטר הסובייטי. יתר על כן, התנאים הבלתי-רגילים לכתיבה עברית — מכל סוג שהוא — בכרית-המועצות ונדירותה ככדידותה של כתיבה זאת הופכים את עצם הליקוט והפירסום של דברים עבריים משם למצווה, למעשה-הצלחה-וגאולה. אסופת-מכתבים זאת (ככתבים אחרים של משה חיוג שראו אור) היא איפוא גם בבחינת השארת-נפש לאחד הסופרים העבריים הבולטים במדינה ששמה מחנק לשפתנו.

ושאלה מנקרת במוחנו: איך היה משה חיוג מתייחס להצעה להביא את מכתביו לרשות-הרבים? אף שכל תשובה לשאלה זאת תהא היפותטית, נעז להגיד שהוא היה עונה בהן לאותה הצעה, כי במימושה היה רואה חלק חשוב מהצגת ה"אני" שלו כאדם וכיוצר עברי בנסיבות המיוחדות-כמינן של חייו.

לבסוף אולי רשאים אנו להסתמך — לצידוק הפירסום הזה — ב"הכשר" שנתן וולטר לכל הז'אנרים הספרותיים — חוץ מן המשעמם.

על כל פנים, אנו מניחים שלקוראים רבים תשמש אסופת־מכתבים זאת
 חומר מעניין.

*

עלינו להבהיר את הכללים שנקטנו בהבאת אסופה זו לדפוס. למותר
 לומר, כי בכל מיבחר יש מידה של שרירות סובייקטיבית. אבל השו.דלנו
 לברור ולפרסם אותם המכתבים שבהם, לפי מיטב שיפוטנו, מתבלטים
 עניינים בעלי ערך ציבורי־היסטורי או ספרותי. עם זאת קבענו לעצמנו
 כחוק לא להשמיט דבר מהמכתבים המתפרסמים, אף אם חלקים מהם
 עוסקים בעניינים של מה־בכך או נוגעים לבני־המשפחה בלבד. ודאי
 התלבטנו בקשר לדברי־עלבון־והאשמה כלפי אנשים מסויימים, בעיקר
 סופרים, המופיעים במכתבים, אך הותרנו כמות־שהם. אין צורך להסביר,
 כי אין בכך שום אות מצידנו להזדהות עם הכתוב.

התנורנו מסיגנון כלשהו. אף לא שינינו ביטויים ארכאיים, בלתי־
 מקובלים בימנו. הרשינו לעצמנו לתקן רק שיבושים אורתוגראפיים
 ודקדוקיים ברורים, שחלקם ודאי חלו במכתבים מתוך פליטת־קולמוס.
 עם זאת, כדי שלא להכביד על הקורא בן זמננו, סטינו מהמקור על־ידי
 שימוש בכתיב מלא (ואף זה "מתון" יחסית) ועשיית שיפורים קלים
 בפיסוק. ראינו גם צורך להאחיד את הטראנסקריפציה של שמות שונים.
 השארנו שורה של ביטויים כנתינתם אף שצורת השימוש בהם גשתנתה
 כמרוצת הזמן (במקרים שונים צירפנו, בסוגריים מרובעים, את צורת
 הביטוי המקובלת כיום, כגון: אדריסה [כתובת] ארכיון [ארכיון]. ורשוי
 [וארשה], טיראז' [דה], בורגוני [בורגני] ועוד. בסוגריים מרובעים, או
 בהערות, אנו מסבירים גם אי־אלה ביטויים שבאו במכתבים ביידיש
 וברוסית.

סימני־השאלה שליד תאריכים מסויימים של המכתבים (בעיקר ליד
 השנה הנקובה) ניתנים מחמת ספק כלשהו בדיוקם. אי־אלה דברים
 שנרשמו בשולי המכתבים או בין השורות שלהם (כמסתבר, מחוסר מקום)
 — נהגנו להביאם, כתוספת, אחרי המכתב (או לאחר החתימה).

**פרסומי המכון לחקר התפוצות
בעריכת
שלמה סימונסון**

ספר חמישים ואחד

**בית-הספר למדעי היהדות ע"ש חיים רזנברג
אוניברסיטת תל-אביב**